

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

випуск 3

Харків ХДІК 1993

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВЧИХ ФОНДІВ У БІБЛІОТЕКАХ УКРАЇНИ

У становленні України як самостійної держави, формуванні національної свідомості, у духовному відродженні українського народу важливу роль відіграють бібліотечно-бібліографічні установи, які створюють документальну та інформаційну базу українознавства через формування фонду "Україніка", створення відповідних банків даних. Однак зазначена проблема ще слабо досліджена в історичному, теоретичному і практичному аспектах.

Витоки формування фонду "Україніка" сягають доби Київської Русі. В церковних, монастирських, приватних бібліотеках зберігалося багато рукописів, присвячених Україні, хоча Київська Русь ще не ідентифікувалася з поняттями "Україна", "український". Серед багатотисячного зібрання бібліотеки Софіївського Собору, Печерського, Видубецького монастирів певну частину складали подібні документи.

Вільні цілеспрямовано україністикою почали піклуватися в епоху Литовсько-Руської держави та пізніше Гетьманщини /XIII-XVIII ст./, бо в цей час йде усвідомлення українців як етнічної особистості. Значну роль відігравали в цьому церковні братства, складовою частиною яких були не тільки школи, друкарні, але й бібліотеки. Найбільшим було Львівське братство /1453 р./, в складі бібліотечного фонду якого була широко представлена полемічна література, що захищала українське православ'я. Це твори Івана Вишенського, Захарія Копистенського та ін.

Формування фонду "Україніка" активізувалося у часи пізнього Відродження /XVIII ст./. Цьому сприяли певні обставини. В період державної залежності від Польщі, а пізніше від Московщини, в Україні діяли могутні сили, зацікавлені у вихованні національної самосвідомості українців: певна частина шляхти, козацька старшина, православне духовенство та ін., які брали активну участь у національно-визвольному русі. Борюється система освіти від II нижчої/початкової школи/ до найвищої /Києво-Могилянська академія/ ланки. Розвивається книгодрукування, формується глибока повага

населення до освіти та книги. Створюються громадсько-політичні та релігійні об'єднання /церковні братства/, які спрямовують свої зусилля на захист православ'я та української культури. Набувають стрімкого розвитку гуманітарні науки та література. Формується мережа бібліотек різних типів /церковні, монастирські, навчальні, духовних братств, приватні/. Рівень бібліотечної справи в Україні в цей час був набагато вищий, ніж у Москві.

Спочатку в основу українознавчого фонду було покладено мовно-ознаку. У фондах деяких бібліотек видання українською мовою становили до 10-20% від загальної величини фонду. Поступово до мовної ознаки його формування додається територіальна, а пізніше - змістовна ознака. Досить багатий на той час українознавчий фонд мала бібліотека Львівського та Києво-Богоявленського братств, на базі яких була створена Києво-Могилянська академія - найкрупніший в ХVII-XVIII ст. загальноосвітній і науково-культурний центр не тільки України, але й всієї Російської імперії. В списках цих бібліотек українознавча література відбивалась у таких розділах, як "Історія", "Географія", "Подорож" /9, с. 22-23/.

Проте майже до кінця XIX ст. процес формування українознавчих фондів у бібліотеках України штучно гальмувався владними структурами /зокрема, укази 1863 і 1876 рр. про заборону українського друку/. Незважаючи на це, в XIX ст. об'єктивно посилюється інтерес до загальноукраїнської тематики. Формується українська інтелігенція, яка прагне до всебічного вивчення життя народу, його історії, звичаїв, фольклору, узагальнення знань та їх розповсюдження через систему освітніх і позаосвітніх закладів. Вона відстоює право українського народу на рідну мову, зокрема у закладах освіти, друку, культури. З'являються культурницькі громади національного спрямування, "просвіти" та ін. Збільшується випуск українських книг, розвивається українська бібліографія /13/. У кінці XIX ст. вперше з'являється саме слово "українознавство" як в офіційних документах державного рівня, так і на сторінках наукових і художніх видань /4, с. 68/.

Розповсюдженням національної ідеї займались церковні, монастирські, шкільні, народні бібліотеки-читальні на Катеринославщині, Київщині, Полтавщині, Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині та ін. місцевостях, публічні, університетські та бібліотеки "Просвіт" тощо.

Бібліотеки "Просвіт" комплектувались переважно виданнями, що вийшли українською мовою, а також присвяченими Україні чи українському народу. Так, бібліотека центрального товариства "Просвіта" у Львові /1868 р./ із самого початку була задумана як українська національна бібліотека з правом архіву українського друку. Вона поповнювалась творами Т.Шевченка, М.Вовчка, М.Костомарова, Д.Мордовця, І.Нечуя-Левицького, Л.Глібова та ін. видатних діячів літератури і культури. Пізніше, у 1873 р., коли у Львові було засновано Наукове товариство ім.Т.Шевченка, "Просвіта" передала в його бібліотеку найцінніші наукові видання української тематики, архівні матеріали. У бібліотеці "Просвіти" лишилася лише художня література і видання освітньо-популярного характеру. Отже, у XIX ст. поряд з освітянськими створювались українознавчі збірки наукового характеру.

В 1829 р. вперше не тільки в Україні, але й у Російській імперії була створена публічна бібліотека в Одесі /нині Одеська державна наукова бібліотека ім.О.Горького/. Було започатковано створення мережі публічних бібліотек, які мали на меті збирання творів українською мовою та всіх видань, що стосуються України як території /факти, імена діячів тощо/.

Завдяки М.О.Максимовичу, Д.І.Багалю та ін. професорам Київського, Львівського, Харківського, Чернівецького університетів було зібрано цінні збірки видань з історії України, українського народу, культури, освіти, пам'ятки давньої української писемності і літератури. Таким чином, у XIX ст., незважаючи на заборону, бібліотеки прагнули до збирання україномовних та українознавчих видань.

Перша Російська резолюція /1905-1907 рр./ зняла частину перепон годо розвитку української духовної культури. Зріс інтерес широких народних мас до українистики, з'явилися соціальні інститути, безпосередньо зацікавлені у розвитку українознавства, вийшли перші українські періодичні видання та ін. У той час відкрились українознавчі кафедри в Харківському та Одеському університетах, розширилася мережа товариства "Просвіта" по всіх українських губерніях, плідно працювало Київське наукове товариство, збільшився випуск українських книг, активно розроблялася бібліографія української та українознавчої літератури, виникла ідея створення самостійних українських відділів при громадських губернських бібліотеках.

Особливо активно фонди українознавчої літератури створювалися в бібліотеках "Просвіти" /Київській, Одеській та ін./, а також у приватних бібліотеках громадян. Бібліотека Київської просвіти того часу була однією з найбільших бібліотек Києва. В ній налічувалося понад 10 тис. примірників; за змістом в ній переважали видання з українознавства і у цьому відношенні вона не мала собі рівних. У 1906 р. була створена бібліотека-читальня при Одеській просвіті, до якої увійшли книги відомого українського діяча та історика Л.Смоленського. Значну частину збірки складав відділ українського письменства та історії України. Після закриття "Просвіти" бібліотеку товариства було передано в 1911 р. до "Одеського українського клубу". Другою значною українською бібліотекою в Одесі у той час була приватна збірка відомого українського бібліографа М.І.Комарова. В ній були зібрані книги українською мовою, а також книги, присвячені Україні, і ті, що вийшли на її території. Після його смерті увесь відділ "Україніки", за його заповітом, мав перейти також до "Одеського українського клубу" /3 тис. назв/. Пізніше вона склала основу фонду "Україніки" Української державної бібліотеки в Одесі /8, с.75/.

У 1906 р. вперше в Україні було організовано український відділ у Харківській громадській бібліотеці, якому згодом було присвоєно ім'я Т.Г.Шевченка. Спочатку відділ було задумано як "отдел книг на малорусском языке". Однак за пропозицією Г.А.Абрамова та Д.І.Баталія його функцію було розширено. Крім україномовних, тут збиравалися вичерпною повнотою твори, присвячені Україні, незалежно від місця і мови видання /12, с. X IV, XXII/. Фонд відділу налічував близько 5 тис. назв книг, альбомів, карт, нот, репродукцій картин, художніх творів та ін. Сюди надходили всі українські періодичні видання. У 1912 р. було видано "Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки", який відбивав 3 тис. назв книг українського відділу / 7 /. Український відділ проіснував до 1917 р., тут була зібрана унікальна колекція українознавчих видань того часу.

З придуненням революції та наступною політичною реакцією формування фонду українознавчих видань в бібліотеках України було визнано "безжизненным коллекционированием", "экзотикой". Були закриті українська бібліотека Київської просвіти, українські відділи в бібліотеках України. Існував такий відділ лише в Харківській

кій громадській бібліотеці. Однак і він зазнав значної скрути годо комплектування фонду, а з початком Першої світової війни до нього припинилися надходження видань із Західної України.

За часів існування Української Народної республіки, гетьманату П.Скоропадського та Директорії відновлюється громадський і державний інтерес до україністики. Закладаються основи новітнього українознавства. Національна революція в Україні 1917-1920 рр. відкрила реальні можливості для розвитку українознавства в галузі освіти, науки, культури й мистецтва. З 1917 р. відкриваються українізовні гімназії, українізується і вже існуючі російськомовні. З 1918/1919 навчального року більшість шкіл було переведено на українську мову навчання. Передбачалось обов'язкове викладання української мови, письменства, історії та географії в усіх середніх школах. У цей час відновлюють діяльність осередки "Просвіти", формується вища українська школа. У структурі всіх вузів передбачались кафедри українознавства, відкривались кафедри української історії, мови, літератури та ін. За період 1917-1920 рр. вийшло з друку понад десять значних праць з українознавства, зокрема таких видатних українських вчених, як Д.Вагалій, Д.Дорошенко, С.Сиремов, І.Огієнко та ін. /4, с.72/. Таким чином, були створені об'єктивні умови для формування і використання українознавчих фондів бібліотек.

У 1918 р. була створена Всеукраїнська Академія наук і національна бібліотека. Поряд з іншими, вона мала своє спеціальне завдання, яке покликане виконувати кожна національна бібліотека, а саме - "закласти УКРАЇНСЬКИЙ ВІДДІЛ, себто відділ україніки" /4, с.72/. Планувалося сформувати репертуар української книги і відобразити його у зведеному бібліотечному каталозі. До складу фонду "Україніка" повинні були увійти усі видання українською мовою без огляду на зміст, місце і рік видання; усі видання про український народ і про територію української держави; усі твори авторів-українців та видання українських установ; усі переклади з української мови /6, с.29/.

У цей час створюються теоретичні й методичні засади формування фонду українознавчої літератури. На перше місце серед його ознак висувається ознака змісту /про Україну та український народ/. Підкреслюється, що його основу повинна скласти література, по змістом стосується України, пов'язана з нею "внутрішньо", "органічно".

Література, видана українською мовою, але змістовно не пов'язана з Україною, створив архів української книги. порушується питання про визначення критеріїв добору українознавчих видань щодо формування фонду, складання бібліотечних каталогів та бібліографічних покажчиків. У 1919 р. Меленевський розробив схему класифікації фонду: "... 3. Історія. 3.1. Історія України. 3.2. Україна та Московщина. 3.3. Україна та Польща ... 5.7. Бібліографія ...". Департамент позашкільної освіти Центральної Ради для бібліотек "Просвіти" розробив відповідні інструкції, рекомендовані списки книг, у критико-бібліографічному журналі "Книгар" вміщувалися огляди нової українознавчої та україномовної літератури тощо.

Інтенсивного розвитку українознавчі фонди набули у період так званої українізації /20-ті - початок 30-х рр./, визваної потребою у широкому залученні українського народу / за словами ...Сталіна, "слабкої ланки Радянської влади"/ до революційних перетворень, всебічного вивчення України. Останнім займалися архіви, музеї, бібліотеки, наукові заклади, державні і господарчі установи, школи, вузи, краєзнавчі організації та ін. Цю роботу очолював Український комітет краєзнавства, Управління науковими установами /Українаука/, Українська АН, Воро вивчення продукційних сил при Держплані та ін. У 1928 р. Археологічною комісією Української АН був створений Комітет по опису видань, що вийшли на території України в XVI-XVIII ст. Збільшився випуск українознавчих видань. Тільки у плані Держагного видавництва України на 1926-1927 рр. українські книги в примірниках сягнули 90%. Центральний колектор ставить за мету довести кількість української книги у масових бібліотеках до 88%. Бібліотеки створювали у своїй структурі краєзнавчі відділи чи кабінети, каталоги відповідного змісту, видавали бібліографічні посібники з українознавства, створювали навіть самостійні українознавчі /українські/ бібліотеки /Одеса, Полтава та ін./.

У 1920 р. вперше в Україні була заснована Українська Державна бібліотека в Одесі ім. Т.Шевченка. Її відділ "Українозна" повинен був збирати такі видання: 1/ всі книжки, видані українською мовою, незалежно від часу видання та змісту; 2/ всі книги, незалежно від мови видання, що своїм змістом пов'язані з територією України чи народами, що заселяють її. Крім того, до нього пропонувалося вклучати всі видання, друковані в Україні, незалежно від мови та змісту. Проте від цього пізніше співробітники бібліотеки

відмовилися /8, с.76/. У 1923 р. відділ налічував 20 тисяч примірників. У ньому досить повно була представлена українська книга XIX - початку XX ст., особливо галицька і буковинська, а також історія України. Значним був відділ газет, особливо дореволюційних і періоду 1917-1919 рр. Досить багатом була збірка адш, відозв та інших дрібнодрукованих матеріалів.

Спеціальний відділ "Україніка" мала в цей час Всенародна бібліотека України /ВБУ/. Згідно з її статутом тут збиралися "друковані й рукописні матеріали, що вийшли на території України, незалежно від часу їх виходу чи написання, а також і матеріали, що за мовою, змістом і значенням можна використати як джерело для вивчення історії України, її господарства, продукційних сил і культури ..." /3, с.3/. У 1927 р. фонд відділу налічував близько 44 тисяч примірників книг про Україну українською, російською та іншими мовами. В його каталозі нараховувалось 825 тис. бібліографічних записів /1, с.15/. ВБУ виконувала функцію методичного центру для всіх губернських і окружних бібліотек України з питань створення українознавчих і краєзнавчих збірок /10, с.8/. Зазначимо, що у 30-ті рр. у часи "боротьби з націоналізмом" найбільш постраждав саме цей відділ ВБУ.

На початку 1923 р. кабінет "Україніка" було створено в Одеській публічній бібліотеці, якій було надано право одержання обов'язкового примірника всіх видань, що виходили на території СРСР. У 1928 р. Одеська Центральна наукова бібліотека виділила книги з українознавства та українською мовою до окремого українського відділу /60 тис. прим./ . Значні збірки україномовних та українознавчих видань були зібрані у Харківській державній науковій бібліотеці ім. В.Г.Короленка, Вінницькій центральній державній бібліотеці, Полтавській центральній науково-громадській бібліотеці, Херсонській центральній публічній бібліотеці, в бібліотеках університетів, інститутів народної освіти, шкіль. у приватних бібліотеках громадян.

Розвиткові українознавства сприяв Український науковий інститут книгознавства /УНІК/. У положенні про УНІК було записано: "§ 2. Безпосереднє та найближче завдання інституту дослідження українського /територіального і по мові/ друку як в його минулому, так і в революційному сучасному; § 3. Інститут збирає всі друковані матеріали, що продрукуються на території України з 1.3.1917, а також усі друки українською мовою /незалежно від території і часу/

та всі твори, що тематично торкаються України та українського питання в самому широкому розумінні цього терміна /2, од.зб. 5, арк. 1/. У 1925/26 рр. директор УНІК Д.А.Маженко ставить перед Укрголовнаукою питання про створення музею книги, в якому було б "зібрано все, що торкається книги й друку Радянської України", пропонує його структуру /2, од.зб. 44, арк. 5/. Фонд бібліотеки УНІК налічував майже 30 тисяч примірників, значну частину якого складав архів Українського друку /2, од.зб. 59, арк. 3-4/. Одночасно УНІК, Книжкова палата, ВБУ та інші наукові бібліотеки працюють над створенням українського бібліографічного репертуару /книг та періодики/, чому сприяв обов'язковий примірник творів друку; розкривають українознавчі фонди в бібліотечних каталогах — предметних та алфавітних /абеткових/, де створюють відповідні комплекси, здійснюють підготовку бібліографічних покажчиків з українки. Бібліотеки прагнуть найповніше зібрати у своїх фондах всі видання, які за змістом, мовою, територією, авторством пов'язані з Україною, видані не тільки в Україні, але й за її межами.

На Першій конференції наукових бібліотек України /1925 р./ українознавча і краєзнавча робота були визначені як пріоритетні /1, с. 93/. З метою виконання цього "спеціального і невідкладного" завдання наукових бібліотек України рекомендувалося: "9. Каталогізаційно та топографічно відокремлювати українську книгу для справжньої української праці та для наближення української книжки до читача. 10. Переважно висловувати українську книгу в рекомендаційних списках, у бібліографії, в консультаційній роботі, у виставках ... 11. Організувати гуртки з читачів для вивчення районного краєзнавства та окремих питань українознавства ..." /1, с. 103/.

Було поставлене питання про залучення усіх наукових бібліотек України, незалежно від типу і виду, до формування українознавчих фондів та про розмежування їхніх погнোважень у цьому напрямі. Головною було визнано ВБУ, на яку покладено завдання зібрати "всю літературу українською мовою і взагалі всю літературу в галузі українознавства в найширшому розумінні ...", а також проведення бібліографічної роботи у галузі українознавства /1, с. 53/. Універсальні наукові бібліотеки зосереджують свою увагу на топографічній /крайовій бібліографії/ та створенні краєзнавчих фондів. Спеціальні бібліотеки повинні провадити бібліографічну роботу українськознавчого характеру і взяти участь у складанні

українського бібліографічного репертуару /І, с.54/. Таким чином, були намічені шляхи координації діяльності бібліотек у галузі формування українознавчих фондів та складання бібліографічних репертуарів.

Починаючи з 1933 р., процес формування фондів з українознавства був штучно загальмований. Боротьба з "українським націоналізмом", інтернаціоналізація бібліотечної справи призвели до того, що українські відділи в бібліотеках були ліквідовані, фахівці усунені з посад, деякі й фізично знищені. У 30-ті рр. робота бібліотек з українознавчими документами розглядалась як небезпечна.

У подальші роки тема українознавства свідомо замовчувалась. У фондах бібліотек україномовна та українознавча література "розпорошувалась" за галузевими підрозділами, тут утворилися значні прогалини, які важко було ліквідувати. Фактично завдяки краєзнавчій діяльності деяких наукових і обласних бібліотек України українознавчі видання потрапляли до їх фондів, відбивалися у краєзнавчих каталогах та бібліографічних покажчиках. Була відсутня певна система у створенні документальної та інформаційної бази українознавства в бібліотеках України.

Зі здобуттям Україною незалежності проблема створення документальної та інформаційної бази українознавства знову набуває актуальності, потребує розробки сучасної концепції її формування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бібліотечний збірник. 4. І. Праці першої конференції наукових бібліотек. - К., 1926. - 174 с. - /Всенар. б-ка України/.
2. Відділ рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. - Ф. 47.
3. "Всенародна" бібліотека України /БВУ/: За матеріалами обстеження // Б-ка у соц. будівництві. - 1993. - № 6-7. - С. 3-13.
4. Горбань Т.М. З історії становлення українознавства: 1917-1920 рр. // Укр. іст. журн. - 1994. - № 5. - С. 68-73.
5. Гудімова Н.О. Формування фонду "Україніка" в державних бібліотеках країни // Держ. бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи: Зб. наук. праць. - К., 1993. - С. 56-59.

6. Дідківська Г.Г. Сторінки фонду "Україніка" // Бібліотечний вісник. - 1993. - № 5-6. - С. 29-31.

7. Каталог книжок українськомовов Харківської громадської бібліотеки /Український відділ ім. Т.Шевченка/: Видання української комісії. Т.І. - К.; Друк. С.А.Шмерковича, 1912. - 98 с.

8. Комаров В. Українська державна бібліотека ім. Т.Шевченка в Одесі // Бібліотечні вісті. - 1925. - № 1-2. - С. 75-81.

9. Корнійчик І.І. Історія української бібліографії: доповідневий період /нарис/. - Х.: Ред.-видав. відділ Книж. палати УРСР, 1971. - 129 с.

10. Маяковський Я.Л. Науові бібліотски УРСР // Журн. з бібліотекознавства та бібліографії. - 1927. - № 1. - С. III-III9.

11. Нестеренко В.Г., Колодько Л.О. Роль бібліотек у розвитку українознавства // Бібліотечний вісник. - 1993. - № 5-6. - С.73-74.

12. Отчет Харьковской общественной библиотеки за девятнадцатый год ее существования. - Х.: Электр. типо-лит. С.А.Шмерковича, 1905. - X VII с.

13. Рулін П. "Україніка" по давніх російських часописах: Чергові завдання української бібліографії // Бібліол.вісті. - 1925. - № 1-2. - С. 27-35.

В.К.Казиміров
Л.Я.Нагорна
І.М.Томенко

РЕФЕРУВАННЯ ЯК ІНТЕГРУЮЧИЙ ПРОЦЕС І МЕТОД У КОМПЛЕКСІ НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН ВИЩОЇ ШКОЛИ ДОКУМЕНТОЗНАВЧОГО ПРОФІЛЮ

Реферат є найбільш розповсюдженим документом, який використовується в науково-інформаційній діяльності. Реферуванням охоплено велику кількість різноманітних наукових документів - статей, книг, списків виходів, звітів про НДР, дисертацій тощо.

Відповідно до регламентуючої документації реферат трактується як згорнуте висловлення змісту первинного документа /або його частини/ з основними фактичними відомостями та висновками. Як правило, реферат складається за певним планом: тема, предмет,